

ЗМІСТ І ЗНАЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ У ПРАВОЗАХИСНІЙ ФУНКЦІЇ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ

THE CONTENT AND MEANING OF THE CONSTITUTION IN THE HUMAN RIGHTS FUNCTION OF THE MODERN STATE

Копча В.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Стаття присвячена дослідженню змісту і значення конституції у правозахисній функції сучасної державі. Особливу увагу приділено аналізу доктрини і практичних підходів до розуміння сутності конституції. Зроблено висновок, що сутністю конституції виступає суспільний договір, утілений в низці фундаментальних принципів, таких, зокрема, як народний суверенітет, демократія, повага до прав людини, поділ влади, верховенство права тощо. Наведені принципи засновані на універсальних цінностях, на основі яких функціонує сучасне державно-організоване суспільство.

Ключові слова: правозахисна функція держави, конституція, права людини, верховенство права.

Статья посвящена исследованию содержания и значения конституции в правозащитной функции современного государства. Особое внимание уделено анализу доктрины и практических подходов к пониманию сущности конституции. Сделан вывод, что сущностью конституции выступает общественный договор, воплощенный в ряде фундаментальных принципов, таких, в частности, как народный суверенитет, демократия, уважение прав человека, разделение властей, верховенство права и тому подобное. Эти принципы основаны на универсальных ценностях, на основе которых функционирует современное государственно-организованное общество.

Ключевые слова: правозащитная функция государства, конституция, права человека, верховенство права.

The article is devoted to the study of the meaning and meaning of the constitution in the human rights function of the modern state. Particular attention is paid to the analysis of the doctrine and practical approaches to understanding the essence of the constitution. It is concluded that the essence of the constitution is the social contract embodied in a number of fundamental principles, such as, for example, national sovereignty, democracy, respect for human rights, separation of powers, rule of law, etc. The above principles are based on universal values, on the basis of which a modern state-organized society functions.

Key words: human rights protection function of the state, constitution, human rights, rule of law.

Зміст конституції почав проявлятися тоді, коли народ здобував суверенні прерогативи у здійсненні влади, внаслідок чого постала як проблема захисту народу від свавільної влади монарха, так і проблема захисту індивідуальних прав людини від влади. Слід погодитися, що демократія в конституційному (тобто такому, що обмежує владу) тлумаченні означає: коли здійснюється воля більшої частини народу, завжди є небезпека, що вона буде придушувати волю меншої частини. Правила демократії не гарантують, що дійсно здійснюється влада більшості – нехай навіть у представницькій формі (А. Шайо) [1, с. 62]. Дослідження змісту і значення конституції у правозахисній функції держави є актуальним завданням правової науки, виходячи з нових тенденцій розвитку конституцій (і конституціоналізму) на початку XXI століття, а також враховуючи значення конституції у реформі правопорядку в Україні.

Останнім часом питання сутності конституції стало активно досліджуватися в Україні, зокрема, в працях В. Зінченка [2], Я. Чернопишука [3], В. Кравчука [4], Г. Воробйова [5], Т. Бабкова [6], А. Крусян [7], О. Стрельцова [8], Р. Марчука [9] тощо.

Метою цієї статті є аналіз сучасного розуміння конституції як основи правопорядку, зважаючи на її ключову роль у правозахисній функції держави.

Передовсім слід зазначити, що в перекладі з латини *constituere* означає *встановлювати, керувати, упо-*

рядковувати. У Стародавньому Римі правові акти (едикти та декрети) називалися конституціями. За середньовіччя надбання римської юридичної традиції було засвоєне європейськими правовими системами. У Королівстві Польському від Пйотрковського сейму 1493 р. ухвали, прийняті вальним сеймом, називалися конституціями («konstytucja»). Згідно з ухвалою «Nihil novi» 1505 р., конституція приймалася рішенням трьох сторін Сейму: короля, Сенату (Ради панів) та Ізби посольської (послів). Написання тексту конституції відбувалося у королівській канцелярії. Латинський варіант документа, який прийняли гетьман, старшина та козаки Запорожжя й Гетьманщини на Генеральній раді в м. Бендерах 5 квітня 1710 р., мав назву «Pacta et Constitutiones Legum Liberatatumque Exertis Zaporoviensis...» [10, с. 22].

Однак природу конституції слід розуміти з урахуванням сучасної теоретичної конституційної доктрини в тих державах, де конституційна традиція не лише тривала, а й відображала тяглість у різних аспектах. Конституція Польщі 3 травня 1791 р. може бути оцінена як «перша» на європейському континенті і одна із перших у світі (поряд з французькою 1791 р. і американською 1787 р.) [11]. Однак відомо, що невдовзі польська держава припинила своє існування внаслідок так званого «третього поділу» (1795 р.).

Відтак, історично першою серед письмових конституцій може бути визнана Конституція США 1787 року, зважаючи на два аспекти: по-перше, США були державою у сучасному розумінні; по-друге, цей документ насправді був і залишається діючим Основним законом. Як її передвісника слід згадати конституцію неписаного характеру – так звану «Конституцію Конфедерації Ірокезу» (117 статей), яка була представлена вождем ірокезців Канасотего на конференції між Шістьма народами та колоністами в 1744 року. Ця конституція мала усний характер, позаяк ірокезці не знали писемності.

Сам характер конституції повинен продемонструвати вираження суверенного характеру правопорядку, тобто втілення незалежної держави. В цьому плані конституція виступає основою конституційного ладу такої незалежної держави. Нація, позбавлена власної держави, не може мати конституції як втілення свого суверенного характеру.

Перші конституції в німецьких державах (Баварії, Пруссії) відображали уявлення німецької доктрини. Відкрийована Конституція Баварії 1808 р. була намаганням заснувати єдиний правопорядок через відміну привілеїв окремих провінцій та створення системи управління «через єдине національне представництво» з «керуванням єдиними законами» та «управління за рівними принципами», «єдину» податкову систему для всього королівства, а також скасування кріпосництва» (§ 3). «Держава забезпечує всім громадянам держави безпеку особи і власності, повну свободу совісті, свободу друку (згідно едикту про цензуру від 13 червня 1803 р.)» (§ 7) [12]. Конституційна хартія Пруссії 1850 р. була більш досконалою, набираючи ознак «основного закону» за сутнісними і формальними критеріями. Титул II з назвою «Про права пруссаків» закріплювала, що «Конституція і закон визначають, за яких умов набуваються, здійснюються і втрачаються якості пруссаків і громадянсько-політичні права». Також гарантувалися «рівність перед законом», доступ до суспільних посад, особиста свобода, недоторканість житла, заборона вилучення будь-якого із підсудності своїм законним суддям, законність покарань, недоторканість власності, свобода релігії, свобода науки і викладання, свобода виражати свої думки словом, друком і зображеннями, право на мирні зібрання, право засновувати товариства, право петиції та недоторканість переписки. Постали й нові для того часу гарантії незалежної судової влади – незмінність суддів (їх довічне призначення королем). Водночас сама Конституція передбачала, що зміни до неї вносяться законодавчим порядком (двократне голосування абсолютною більшістю в кожній палаті). Важливо підкреслити, що «армія не присягає в дотриманні конституції» (п. 108), що залишало за королем право на дискрецію за межами конституційного поля.

Фердинанд Лассаль (1825–1864) у відомому творі ще у 1860-х роках брався визначити «сутність конституції», і його думки й сьогодні не можна назвати ані поверховими, ані неактуальними. Говорячи про сутність конституції, він окреслював такі тези, як «конституція не просто закон, а закон основний для

даної країни», «Основний закон служить іншим законам основою», «конституція є джерелом духу всіх інших законів, він у всіх них повинен тією чи іншою мірою виявлятися», «спрямовує всі інші закони та публічні правові установи», «Конституція є дійсними відносинами суспільних сил країни». Підсумовуючи, Ф. Лассаль ставить питання: «Але що звичайно називають конституцією; що таке конституція правова?». І відповідає: «Нам неважко тепер відповісти і на це питання. Згадані нами дійсні відносини суспільних сил записуються на папір, виражаються письмово, будучи записаними, вони перестають бути вже тільки фактичними співвідношеннями, а стають правом або правовими установами, непогора яким карається ...» [13].

Через століття розуміння Конституції в Німеччині (звісно, під впливом періоду нацистського заперечення конституціоналізму) не могло не мати іншого вигляду. На німецьку доктрину після Другої світової війни неодмінно впливав той незаперечний факт, що А. Гітлер на шляху до тоталітарної влади домігся фактичного корегування Веймарської конституції 1919 р.: спочатку домігся «зупинення» дії положень про основні права, а згодом добився конституційного оформлення зосередження влади в інституті «фюрера». Те, що так запросто текст конституції став підґрунтям заперечення і основних прав людини, і поділу влади (власне того, що становить конституціоналізм), як видається, спричинило корегування сприйняття сутності конституції не лише в німецькій доктрині, а й у всій континентальній Європі.

Тому не дивно, що К. Гессе в 1970-х роках у питанні про сутність конституції відмовився від будь-якого визначення, зважаючи за доцільне звернутися до практики Федерального конституційного суду, для якої «розуміння конституції є лише тлом, правда, таким, що часто істотно впливає на вирішення будь-яких спірних питань». Позиція Суду показує, що конституція розуміється «не лише формально». На його думку, «Конституція розуміється скоріше як певна матеріальна єдність, зміст якої відображено в основних цінностях позитивного права, пов'язаних упорядником конституції з традиціями ліберально-представницької парламентської демократії, ліберально-правової держави, федеративної держави, а також відповідно до новітніх принципів – принципів соціальної держави, у систему цінностей, що складають основу держави, нейтральної в питаннях світогляду, але не в питаннях права» [14, с. 19–20]. Якщо резюмувати, то конституція сприймалася в 1970-х роках як «система цінностей», які становлять основу держави.

У пізніше виданому семитомнику «Державне право Німеччини» І. Ізензес, відзначивши «тенденцію затемнення первісного зв'язку конституції і держави і створення відірваної від його проблем догматичної теорії самодостатньої, внутрішньо замкнутої конституції», накреслив сегментарні тези сучасної німецької доктрини конституції:

а) не існує держави без конкретної конституції, у конституційній державі держава і конституція утворюють «специфічну інтегровану єдність»;

б) найголовніше положення конституції, яке передує всім іншим і яке в них реалізується, – це «здійснення державності» – основоположний принцип конституції;

в) завданнями конституційного регулювання є: легітимація державної влади, її організація, стримування, обмеження і визначення напрямів діяльності;

г) завдання конституції правової держави полягає у тому, щоб забезпечити свободу її громадян і пов'язаність державної влади правом, а не в тому, щоби санкціонувати громадянські обов'язки і умови здійснення державою її функцій;

д) конституція є продовженням традиції і основою реального ладу.

Конституційні положення, які претендують на ефективність дії і нормативну силу, повинні враховувати реальні обставини і відповідати їм, тобто «підкорятися так званому «принципу відносності», який передбачає їх обумовленість і орієнтацію на сили, які формують державу і є його опорою» [15].

На початку ХХІ століття такий підхід зберігався в рамках німецької конституційної доктрини. У 2009 р. голова Федерального конституційного суду Андраш Воскугле (Andreas Voßkuhle) у статті «Вступ до Німецького конституційного права і доктрина основних прав» виокремив декілька нових тез для розуміння конституції. По-перше, на його думку, поміщення до статті 1 Основного закону категорії «людської гідності», що вважається ним «наріжним каменем Основного закону в цілому і якорем забезпечення для своєї системи захисту основних прав», означає примат особи над державою. Більше того, надання пріоритету поняттю людської гідності А. Воскугле вважав «безпосереднім ефективним позитивістським втіленням природного права». По-друге, на його думку, до основних принципів конституції в Німеччині (стаття 20) належать: 1) федеральна республіка; 2) демократична держава; 3) соціальна держава; 4) верховенство права (стаття 20.3). Під «верховенством права» (верховенство справедливості, конституції) А. Воскугле розуміє, зокрема, правопорядок, в якому: а) будь-які законодавчі заходи повинні бути конституційними, а будь-які дії виконавчої і судової влади мають відповідати конституції і закону; б) особи мають доступ до судів, щоб їх законні права були оцінені незалежним судовим органом; в) будь-які дії публічних властей, які обмежують права громадян, є юридично можливими, якщо це передбачено в законі; г) з позиції громадянина все є законним, якщо це не заборонено законом; г) правові норми мають бути сформульовані з достатньою ясністю настільки, щоби ті, кому вони адресовані, були в змозі зрозуміти, що від них вимагається. Достатня ясність особливо важлива в галузі кримінального права, де є норми у вигляді санкцій за порушення; д) заборона на зворотну силу закону [16, с. 67–99].

У Сполученому Королівстві сьогодні конституція стала надто складним механізмом. Лише її письмова частина складається зі значної частини статутів та інших документів: Велика хартія вольностей

(в редакції 1297 р.), Петиція про право 1628 р., Закон про Habeas corpus 1679 р., Білль про права 1689 р., Закон про впорядкування 1701 р., Закон про унію з Шотландією 1706 р., Закон про унію з Ірландією 1800 р., Закони про парламент 1911 і 1949 років, Закон про довічних перів 1958 р., Закон про Європейські співтовариства 1972 р., Закон про Верховний Суд 1981 р., Закон про Північну Ірландію 1998 р., Закон про Шотландію 1998 р., Закон про права людини 1998 р., Закон про Палату лордів 1999 р., Закон про конституційну реформу 2005 р., Закон про уряд Уельсу 2006 р., Закон про встановлення строку повноважень Парламенту 2011 р. [17]. Вказані акти обсягом перевищують 700 сторінок тексту. Однак статутним правом джерела британської конституції не вичерпуються. Петер Лейланд у відомій праці «Конституція Сполученого Королівства: контекстуальний аналіз» (2012 р.) визначив серед джерел Конституції, окрім статутного права, загальне право, право ЄС, Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, право і звичаї Парламенту, королівські прерогативи, а також конституційні конвенції [18].

Отже, сутність сучасної конституції втілена в основних принципах, структурі держави, порядку урядування та основних правах людини у вищому законі (вищому праві), які не можуть бути змінені звичайним законодавчим актом. Такий вищий закон зазвичай і називають конституцією. Натепер досвід понад 200 держав свідчить про надто велику різноманітність у змісті та ролі конституції для решти правового порядку з-поміж країн. Відтак, слід визнати, що немає універсального і безперечного визначення конституції. Тим не менш, якщо йдеться про загальноприйняте робоче визначення конституції, то воно, ймовірно, включатиме нижче зазначані характеристики.

По-перше, Конституція є сукупністю основних правових та політичних правил, які: (1) є обов'язковими для всіх у державі, включаючи звичайні законодавчі установи; (2) стосуються структури та діяльності органів влади, політичних принципів та прав громадян; (3) ґрунтуються на широкій громадській легітимності; (4) їх важче змінювати, ніж звичайні закони (наприклад, необхідна більшість у дві третини голосів або референдум); (5) як мінімум, вони відповідають міжнародно-визнаним критеріям демократичної системи з огляду на представництво та права людини.

До основних функцій конституції сучасної держави належать:

1. Конституції можуть оголошувати та визначати межі політичної спільноти. Ці кордони можуть бути територіальними (географічні кордони держави, а також її претензії на будь-яку іншу територію або позаземні права) та особисті (визначення громадянства). Таким чином, конституція країни часто розрізняє тих, хто знаходиться всередині країни, і тих, хто перебуває поза межами державності.

2. Конституції можуть декларувати і визначати характер та повноваження політичної спільноти.

Вони часто заявляють про основні принципи та цінності (ідеали) держави, а також про те, де знаходяться межі її суверенітету.

3. Конституції можуть виражати ідентичність та цінності національної спільноти. Як національні інструменти, конституції можуть визначати національний прапор, гімн та інші символи, а також робити наголос на цінностях, історії та ідентичності нації.

4. Конституції можуть декларувати і визначати права та обов'язки громадян. Більшість конституцій включають декларацію основних прав громадян. Як мінімум, це включатиме основні громадянські свободи, необхідні для відкритого та демократичного суспільства (наприклад, свободи думки, слова, асоціації та зборів, належні правові процедури та свобода від довільного арешту чи незаконного покарання). Багато конституцій виходить за межі цього мінімуму, включивши соціальні, економічні та культурні права або конкретні колективні права меншин. І деякі права можуть поширюватися як на громадян, так і на іноземців (право на свободу від катувань чи фізичного насильства).

5. Конституції можуть встановлювати та регулювати політичні інститути спільноти, визначаючи різні органи влади; призначаючи їх склад, повноваження та функції; регулюючи відносини між ними. Для конституцій майже універсальною ознакою є встановлення законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Крім того, може бути глава держави, установи, що забезпечують цілісність політичного процесу (наприклад, виборча комісія), та установи, що забезпечують підзвітність та прозорість уповноважених осіб (наприклад, аудитори, омбудсмен). Інституційні положення зазвичай передбачають механізми демократичного розташування та мирної передачі влади (наприклад, вибори) та механізми стримування та вилучення тих, хто зловживає владою або втрачає довіру людей (наприклад, процедури імпичменту).

6. Конституції можуть розподіляти або розосереджувати владу між різними гілками влади чи субнаціональних громад. Багато конституцій встановлюють федеральні, квазі-федеральні або децентралізовані процеси розподілу влади між провінціями, регіонами та іншими субнаціональними громадами. Вони можуть бути визначені географічними (як у більшості федерацій, наприклад, в Аргентині, Канаді або Індії) або культурними чи мовними спільнотами (наприклад, Конституція Бельгії 1994 року, яка встановлює автономні лінгвістичні спільноти на додаток до географічних регіонів).

7. Конституції можуть оголошувати офіційну релігійну ідентичність держави та демаркацію відносин між релігійною та світською владами. Це особливо важливо в суспільствах, де релігійні та національні ідентичності взаємопов'язані, або релігійне право традиційно визначає питання особистого статусу чи арбітраж суперечок між громадянами.

8. Конституції можуть встановлювати для держав певні соціальні, економічні або духовні цілі розви-

тку. Такі цілі можуть мати форму соціально-економічних прав, що мають юридичну силу, прямих принципів, які є політично обов'язковими для уряду, або іншими виразами зобов'язань чи намірів [19].

Конституція і конституціоналізм. На думку З. Мікайніца, якщо говорити про співвідношення понять конституції і конституціоналізму, то необхідно вказати, що, з одного боку, конституція є неодмінним складником конституціоналізму, її частиною в тому сенсі, що матерія та форма конституціоналізму можуть виражати себе і самі втілюватися в ній. З іншого боку, сама доктрина конституціоналізму включає розуміння конституції як основного інструменту політичної влади. Проте ситуація полягає в тому, що в певній країні існує конституція, але конституціоналізму немає, або ж навпаки. Конституціоналізм є важливим показником режиму державної влади в країнах демократії в наші дні, але при цьому можливість існування конституціоналізму без письмової конституції може бути проілюстрована досвідом таких країн, як Велика Британія, Ізраїль та Нова Зеландія. У зазначених країнах матеріальна конституція не пов'язана з офіційною юридичною конституцією. Отже, можна визначити основні відмінності між обома поняттями (конституція і конституціоналізм). Конституція – це сукупність законів, законодавчих актів та постанов, що визначають, дозволяють та регулюють державну владу. Це правова база, що підтримує функціонування державної влади. Конституція зосереджена на порядку, заснованому на статуті, поряд з організацією державної влади та забезпеченням її стабільності. Вона також регламентує форму держави, порядок створення установ, що представляють державну владу, та сферу їх повноважень разом з адміністративно-територіальною системою, правовим статусом осіб та їх взаємозв'язку з державною владою. Враховуючи, що конституціоналізм більше намагається раціоналізувати інститути державної влади, ніж формувати їх структуру, конституція також має справу з питаннями їх розумного регулювання та обмеження. Натомість конституціоналізм включає багато аспектів, а саме: теорію, регулятивну практику щодо політичного процесу та діяльності соціально-політичних інститутів (зазвичай на основі конституції) та шляхів організації державної влади. Таким чином, конституціоналізм відрізняється від конституції, виявляє себе як теоретичне вчення з пояснювальним характером, що має політичні та ідеологічні тенденції. Ось чому конституціоналізм виходить за межі юридичної ідеології та політичної реальності, ретельно взаємодіє і стикається з мораллю та філософією. Отже, основні принципи конституціоналізму відображають не лише дух конституційного права, але й дух всього законодавства. Отже, по-перше, Конституція загалом є конституційним інструментом, що функціонує насправді, і в такій якості є надзвичайним чинником встановлення конституціоналізму. По-друге, вплив та роль конституції в розвитку конституціоналізму характеризується тим, що її принципи та норми

виконуються в процесі легалізації конституційного процесу, тобто в загальних законах, а також у законодавстві та резолюціях. Йдеться про наступні основні принципи конституційного регулювання, а саме: суверенітет народу, народне правління, розподіл державної влади, основні права, держава, що підпорядковується верховенству права, конституційний контроль. По-третє, Конституція є консолідатором і впливовою частиною конституціоналізму в реальному, практичному житті, в процесах конституційної законності і таким чином консолідує юридичну політичну конституціоналізацію [20, с. 172–173].

На підставі наведеного можливо дійти таких висновків. По-перше, конституцію сучасної держави

слід сприймати як основний (вищий) закон держави, який втілює суверенний правопорядок та не може бути змінений у звичайному законодавчому порядку. По-друге, сутністю конституції виступає суспільний договір, утілений в низці фундаментальних принципів, таких, зокрема, як народний суверенітет, демократія, повага до прав людини, поділ влади, верховенство права тощо. Наведені принципи засновані на універсальних цінностях, на основі яких функціонує сучасне державно-організоване суспільство. По-третє, держава через призму конституції сприймається як загальне благо всього суспільства, а сутність держави – як втілення і гарантування конституційних цінностей, передусім – прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шайо, А. Самоограничение власти: Краткий курс конституционализма; Пер. с венгерского А.П. Гуськовой, Б.В. Сотина. М.: Юристъ, 2001. 292 с.
2. Зінченко В.В. Англо-американська модель права та конституціоналізму як інтегративна традиція і вагоме джерело нормативних цінностей сучасної міжнародної правової системи і демократії. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2013. № 3. С. 89–101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uazt_2013_3_10.
3. Чернопищук Я.В. Поняття «конституціоналізація» у сучасній конституціоналістиці. Актуальні проблеми держави і права. 2011. Вип. 61. С. 117–123. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2011_61_15.
4. Кравчук В. Поняття конституційної правосуб'єктності. Історико-правовий часопис. 2013. № 2. С. 71–74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2013_2_17.
5. Воробйова Г.В. Поняття конституційного права особи знати свої права та обов'язки. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 3. С. 32–38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknvvs_2013_3_5.
6. Бабкова Т.В. Поняття та ознаки конституційного права громадянина України на соціальний захист. Форум права. 2013. № 4. С. 17–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.
7. Крусян А.Р. Український конституціоналізм: до постановки питання про зміст та поняття. Актуальні проблеми держави і права. 2004. Вип. 22. С. 191–195. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2004_22_38.
8. Стрельцова О.В. Конституціоналізація правової системи: поняття та сутнісні риси. Публічне право. 2016. № 1. С. 75–81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2016_1_11.
9. Марчук Р.П. Поняття конституції та її види: політико-юридичний аспект. Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. Серія: Політичні науки. 2015. № 4. С. 11–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadupru_2015_4_4.
10. Кононенко В. «Pacta et Constitutiones ...» між традиційним та модерним конституціоналізмом. Український історичний збірник. 2011. Вип. 14. С. 17–33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uiz_2011_14_4.
11. Ливанцев К.Е. Польская конституция 3 мая 1791 года. Вестник Ленинградского университета. 1958. № 23. С. 136–143.
12. Конституция Баварии 1808 года / Вступительная статья и перевод с немецкого О.А. Омельченко. Ежегодник истории права и правоведения. 2005. Выпуск 6. М.: МГИУ, 2006. С. 227–239.
13. Лассаль Ф.О. Сущности Конституции. Теоретические основы сущности конституции: учебное пособие / Ф. Лассаль, В.Ю. Войтович. Ижевск: Изд-во «Удмуртский университет», Изд-во Института экономики и управления УдГУ, 2012. С. 6–25.
14. Хессе Конрад. Основы конституционного права ФРГ. [Текст] / Конрад Хессе. Москва: Юридическая литература, 1981. 368 с.
15. Изензее И. Государство и конституция. Государственное право Германии. Сокращенный перевод немецкого семитомного издания. Т. 1 / Отв. ред.: Топорнин Б.Н. М.: Изд-во ИГиП РАН, 1994. С. 5–14.
16. Jürgen Bröhmer. Introduction to German Constitutional Law and the Doctrine of Basic Rights //60 Years German Basic Law: The German Constitution and its Court Landmark Decisions of the Federal Constitutional Court of Germany in the Area of Fundamental Rights Jürgen Bröhmer, Clauspeter Hill & Marc Spitzkat (Eds.) 2nd Edition Edited by Suhainah Wahiduddin LLB Hons (Anglia) 2012. Konrad-Adenauer-Stiftung e.V., Berlin / Germany. URL: http://www.kas.de/wfi/doc/kas_32858-1522-1-30.pdf?160224080530.
17. United Kingdom's Constitution of 1215 with Amendments through 2013. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/United_Kingdom_2013.pdf.
18. Leyland, P. The Constitution of the United Kingdom: A Contextual Analysis. Oxford & Portland, Oregon: Hart Publishing, 2012. Pp. 333.
19. What Is a Constitution? Principles and Concepts August 2014. URL: http://www.constitutionnet.org/sites/default/files/what_is_a_constitution_0.pdf.
20. Zīgurds Mikainis. The influence of the Constitution upon the development constitutionalism of Latvia. Jurisprudencija, 2002, t. 30(22); p. 173–182 URL: https://www.mruni.eu/upload/iblock/205/020_mikainis.pdf.